

ОТ ДРУГАТА СТРАНА: БЪЛГАРИ НА МАРТОЛОСКА СЛУЖБА ПО ВРЕМЕ НА ОСМАНСКОТО ГОСПОДСТВО

Тервел Попов

Мартолосите (грц. „арматωλος“, най-вероятно от ит. „armato“=„въоръжен“) имат важно място в османската военна организация. Въпреки че мартолоската служба е детайлно проучена в отделни монографии и публикации¹, в настоящата работа ще разгледаме само българите мартолоси, които са по-слабо изследвани в сравнение с други категории население със специални задължения (войнуци, дервентджии, джелепкешани и т.н.) в българските земи през османския период. Разнообразни извори (османски, западни, сръбски, домашни и др.) хвърлят светлина върху ролята им в защитата на пограничните земи и в опазването на реда в османските административно-териториални единици на обширното българско етническо пространство. Ще бъде отделено място на хората, излезли от средите на мартолосите, които са сред най-ярките личности на българските освободителни борби през XVII в. Някои от използваните тук източници и изследвания по посочената проблематика са по-малко познати в българската историческа наука.

През XV – XVI в. военните части на мартолошка длъжност по цялата османска граница (серхад) са съставени изключително от християни². Сърбинът Константин Михайлович от Островица, който служи в еничарския корпус, изрично посочва: „Мартолосите са християни. Особено много са те в покрайнините [т.е. в пограничните османски територии – б.а.]“³. Италианският автор Джовани Мария Анджиолело (1451/1452 – ок. 1525) дава сходно сведение: „Има християни, подобни на акънджиите, и понеже са християни, се наричат мартолоси“⁴.

Мартолосите не само бранят граничните предели и изпълняват гарнизонна служба, но и вършат набези на неприятелска територия, откъдето се завръщат с богата плячка⁵. Воюват главно като пехотинци, ала има данни и за немалък брой конници сред тях⁶. Служат и в османския дунавски флот⁷. Командният им апарат се състои от мартолоски ага, байрактар, чауш, мартолосбашия, сердар, юзбашия, бюлюкбашия и др.⁸ През XV –

¹ Anhegger, R. Martoloslar Hakkinda. // *Turkiyat Mecmuasi*, 1942, № 1, p. 282 – 320; Васић, М. Мартолоси у југословенским земљама под турском владавином. Источно Сарајево, 2005; Dalyan, M. G. Tunç, M. N. Bir osmanli sinir ve iç güvenlik teşkilasi: martolosluk. 2021; Vasic, M. The Martoloses in Macedonia. // *La Macedoine et les macedoniens dans le passe*. Skopje, 1970, p. 103 – 117.

² Радусев, Е. Османската гранична периферия (серхад) в Никополския вилает през първата половина на XVI в. // *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век*. София, 1996, с. 200.

³ Записки янычара. Написани Константина Михайловича из Островицы. Введение, перевод и комментарии А. И. Рогова. Москва, 1978, с. 109.

⁴ Donado da Lezze. *Historia Turchesca* (1300 – 1514). Bucureşti, 1909, p. 151.

⁵ Васић, М. Мартолоси, с. 79 – 82, 145 – 166; Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век. София, 1997, с. 67 – 68; Радусев, Е. Османската гранична периферия, с. 200 – 201; Бркић, Н. Насеља и становништво Топлице и Дубочице од XIV до XVI века. Докторска дисертација. Ниш, 2013, с. 188; Agoston, G. *The Last Muslim Conquest. The Ottoman Empire and its Wars in Europe*. Princeton, 2021, p. 51; Йорданов, К. Най-важните категории население с военнопомощни или полицейско-охранителни задължения и тяхното място в социалната структура на османското общество – сходства и различия (XV – първите десетилетия на XVII в.). // *ИПР*, 2022, № 1, с. 44 – 45.

⁶ Васић, М. Мартолоси, с. 112 – 113.

⁷ Първева, С. Българи на служба в османската армия: военни и военнопомощни задължения на градското население в Никопол и Силистра през XVII век. // *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV – XVIII век*. София, 2003, с. 234 – 235, 251 – 252; Popescu, A. *Integrarea imperială otomană a teritoriilor din sud-est Europei. Sangeacul Silistra (sec. XV – XVI)*. Bucureşti, 2013, p. 114.

⁸ Васић, М. Мартолоси, с. 116 – 124.

XVI в. по-голямата част от мартолосите са облагодетелствани с освобождаване от джизие (харач), испенче (поземлен данък), девширме (кръвен данък), десятъци (юшури) и извънредни държавни данъци и повинности (авариз-и дивание и текялиф-и йорфие)⁹. Тези на постоянна служба получават редовна заплата¹⁰. В отделни османски регистри от този период граничните мартолоси са разделени на две групи: 1) освободени от данъци; 2) на заплата¹¹. Мнозина имат освободена от данъци бащина¹². Някои от тях са тимариоти и потомци на „стари спахии“, т.е. произхождат от дребното християнско благородничество преди османското завоевание¹³. Службата им е наследствена – преминава от баща към син, от брат към брата или към друг близък роднина¹⁴. Притежават берати, в които са вписани техните задължения, правомощия и привилегии¹⁵. Мартолоси се срещат не само в европейските, но и в азиатските провинции на Османската империя¹⁶.

Мартолосите участват във военните кампании на османците. Според Джовани Мария Анджиолело, по време на похода на султан Мехмед II Завоевател (1451 – 1481) срещу Узун Хасан (1453 – 1478), владетел на Ак-Коюнлу, сред османските военни сили има 5 000 – 6 000 мартолоси християни¹⁷. Възможно е техният брой да е преувеличен от италианския автор, защото Константин Михайлович изчислява на няколкостотин души християните на мартолозка и войнушка служба¹⁸, но въпреки това участието им в похода на Мехмед II трудно може да се постави под съмнение. През 1433 г. на бургундския рицар Бертрандон дьо ла Брокиер (ок. 1400 – 1459) прави впечатление значителното участие на покорените християнски народи в османската армия: „Войската, която беше напоследък в Гърция, в по-голямата си част беше християнска (Et de l'armee qui fu dernièrement en Grece, una grant partie estoit Crestiens). Това означава, че [султанът] призове ли деспота на Сърбия, той му изпраща един от синовете си с три хиляди наемници конници, а и много други от Албания и България (Albanie et de Voulgarie), които също са християни и не смеят да откажат“¹⁹. Това сведение е още едно потвърждение, че през XV – XVI в. военният потенциал на Османската империя в немалка степен се формира от християнските бойци, сред които има войнуци, мартолоси, акънджии и др.

Според тимарски опис от 1479 г. в Никополския санджак има бюлюк на мартолосите (12 души), които пазят границата, и бюлюк на мартолосите (54 бойци), обслужващи

⁹ ТИБИ, Т. П. София, 1966, с. 313; Васић, М. Мартолоси, с. 72 – 73, 75, 131; Мутафчиева, В. Османска социално-икономическа история (Изследвания). София, 1993, с. 271; Първева, С. Българи, с. 234; Stein, M. L. Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe. London-New York, 2007, p. 90; Бркић, Н. Насеља, с. 188.

¹⁰ Записки янычара, с. 109; Васић, М. Мартолоси, с. 39, 75, 132 – 136; Stein, M. L. Guarding, p. 90; Бркић, Н. Насеља, с. 188 – 189.

¹¹ Stoļanović, M. Braničevski tefer. Beograd, 1987, s. 255 – 256; Бојанић, Д. Фрагменти збирног пописа Видинског санџака. // Мешовита грађа (Miscellanea), 1973, № 2, с. 70; Васић, М. Мартолоси, с. 81, 101; Stein, M. L. Guarding, p. 90.

¹² Васић, М. Мартолоси, с. 234 – 239.

¹³ Пак там, с. 72 – 74, 77.

¹⁴ Пак там, с. 144 – 145, 195 – 203.

¹⁵ Пак там, с. 75, 191.

¹⁶ Pamuk, B. XV – XVI. Yuzyillardra Trabzon Sancağı'nda Martoloslar. // OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 2003, № 14, p. 185 – 216; Akto, D. A. Ottoman Fortresses and Garrisons in the Hungarian and the Eastern Frontiers (1578 – 1664). A Thesis submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University. 2019, p. 54.

¹⁷ Donado da Lezze. Historia Turchesca, p. 151. Вж. също Anhegger, R. Martoloslar, p. 286, 308; Мутафчиева, В. Османска социално-икономическа история, с. 272; Иналджък, Х. Епохата на султан Мехмед II Завоевателя (Изследвания и материали). София, 2000, с. 242.

¹⁸ Записки янычара, с. 110.

¹⁹ Le Voyage d'Outremer de Bertrand de la Broquiere. Paris, 1892, p. 185; Френски пътеписи за Балканите (XV – XVIII в.). Съставила и редактирала Б. Цветкова. София, 1975, с. 53.

крепостта Никопол, и „каквата работа да се открие, санджакбеят изпраща тях“²⁰. Явно те са използвани за военни действия отвъд Дунав и за регулярно „респектиране“ на Влашкото княжество. Тези задачи се поверяват на най-добрите и опитни бойци, което показва, че мартолосите са смятани за елитната част на гарнизона²¹. При набезите плячката е богата, но и рискът е голям. Това се вижда от значителния брой регистрирани вдовишки домакинства сред християните на мартолооска служба в Никополския санджак²². В началото на XVI в. в Никопол има над 150 мартолооси, които представляват повече от половината от тамошния гарнизон²³. По всичко личи, че върху тях ляга основната тежест за защитата на този невралгичен район. Те служат и в османския флот на Дунав²⁴.

Според данните в регистър от 1579/1613 г., преди време на мартолоосите е било наредено да плащат юшур, но се е запазило освобождаването им от джизие, испенче и извънредни данъци. Изглежда те са подали оплакване, защото е издадена „свещена заповед“ да не плащат повече юшур, поради служебните си задължения, които са „много и трудни“²⁵.

И през XVII в. в Никополския санджак се срещат немалко българи мартолооси. В 1643 г. сред жителите на Никопол са записани 39 души от групата („тайфе“) на мартолоосите²⁶. През 1648 – 1649 г. общността („джемаат“) на мартолоосите в града наброява 45 немюсюлмански домакинства, освободени от извънредни данъци (аваризи)²⁷. Според османски регистър от 1663 г. над 300 християнски домакинства от русенските села Красен (99), Мечка (46), Пиргово (62) и Басарбово (110) са ангажирани с мартолооска служба по Дунав, срещу която също са освободени от аваризите²⁸. В тези случаи те плащат джизие и вече имат статут не на аскери²⁹, а на привилегирована рая.

В гр. Силистра през 1530 г. са регистрирани само четирима мартолооси. И те са освободени от извънредните данъци. Очевидно е, че поради минималния си брой тези бойци не могат да имат някакво особено значение за отбраната на стратегическата дунавска крепост³⁰. Много по-значително е присъствието на войнуци в Силистра и близките села Калипетрово, Сребърна, Алмалъ (Алмалий), Татарище (Татарево), Бешовиче и Айдемир³¹. През XVI в. „джемаат“ на мартолоосите се намира в друга твърдина, която е една от най-значимите в Силистренския санджак – Акерман (дн. гр. Белгород Днестровский в Украйна)³². Ролята на людете, изпълняващи мартолооска служба в санджака, нараства във връзка с неговата защита от набезите на казаците, които през XVI – XVII в. разоряват много османски градове: Варна, Каварна, Балчик, Кюстенджа, Бабадаг, Анхиало и др.³³ В султанска заповед (април-май 1594 г.) се нарежда на капудана на Хърсово да набере гребци от редиците на мартолоосите за корабите, които

²⁰ ТИБИ II, с. 315.

²¹ Радусев, Е. Османската гранична периферия, с. 201.

²² Пак там, с. 202.

²³ Пак там, с. 200 – 201.

²⁴ Първева, С. Българи, с. 234 – 235, 251 – 252.

²⁵ Пак там, с. 235.

²⁶ Пак там, с. 237, 252.

²⁷ Пак там, с. 237 – 238, 252; Грозданова, Е. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. София, 1989, с. 688.

²⁸ ТИБИ. Т. VIII. Предговор и съставителство Е. Грозданова. София, 2001, с. 309.

²⁹ Васић, М. Мартолооси, с. 75.

³⁰ Йорданов, К. Най-важните категории, с. 49; Същият. Войнуците в имперските конюшни в османската провинция Румелия (XV – първите десетилетия на XVIII век). София, 2023, с. 287, 403 – 404.

³¹ ТИБИ. Т. V. София, 1974, с. 130 – 132; Първева, С. Българи, с. 243; Йорданов, К. Войнуците, с. 289 – 291.

³² Роресу, А. Integrea, р. 136. За значението на крепостта вж. Красножон, А. Крепостъ Белгород (Аккерман) на Днестре. История строителства. Кишинев, 2012.

³³ Димитров, С. Жечев, Н. Тонев, В. История на Добруджа. Т. 3. София, 1988, с. 82, 84 – 85.

да охраняват по Дунав³⁴. През 1606 г. султанът изпраща ферман до силистренския кадия, с който заповядва мартолосите и жителите на околните села да бъдат поставени под командването на Рамазан, санджакбей на Бабадаг. Рамазан от своя страна нарежда тези сили заедно с мартолосите да оборудват два кораба на пристанището в Силистра и като гребци да патрулират с тях в дунавското устие и по черноморското крайбрежие, за да предотвратят казашките нападения³⁵. Мартолоси вероятно участват и в османския поход в Молдова през 1659 г. Евлия Челеби (1611 – 1682) пише, че тогава турската армия пребивава в гр. Бабадаг три дни и в нея „от околните села била записана трихилядна християнска войска: гърци, българи, власи, молдовци“. В района на гр. Тулча се присъединяват още 10 хиляди бойци християни³⁶.

Мартолосите играят важна роля в охраната и на Видинския санджак. Османски опис от времето на султан Мехмед II дава сведение, че там са разположени 206 души на мартолозка служба (150 освободени от данъци и 56 на заплата)³⁷. В друг опис на Видинския санджак (първата четвърт на XVI в.) са регистрирани 151 мартолоси³⁸. В края на същото столетие християните все още имат категорично числено надмощие в тамошната мартолозка организация. През 1586 г. във Видинската крепост пребивават 48 души на мартолозка служба, от които 43 са християни и 5 мюсюлмани. В гр. Кладово през същата година се намира отряд от 57 мартолоси – 48 християни и 9 мюсюлмани³⁹. Мартолосите в санджака служат и в османския дунавски флот⁴⁰. Но те не са ангажирани само със защитата на границата, а и с опазването на вътрешния ред. В „Законник на Видинския санджак“ от 1586/1587 г. са записани 26 мартолоси в нахията Баня. Те трябва да охраняват планината Кучайна, в която намират убежище хайдути, идващи от отвъддунавските земи, да пазят населението и да помагат при събирането на данъците. В замяна са освободени от девширме, от всички извънредни и обичайни данъци, както и от още тегоби⁴¹. В тимарски регистър от втората половина на XVI в. присъстват мартолоси (Слави Богдан, Недьо Павел, Никола Пейо, Стоян Доброй) от няколко села на същата нахия. До всяко име се посочва: „Освободен от авариз“⁴². 31 души на мартолозка длъжност от нахията Черна река имат същите задължения като мартолосите от Баня. Срещу службата си те са опростени от заплащане на испенче, извънредни и обичайни данъци, десетък върху зърнените храни и ширата, но трябва да плащат джизие, сватбарина, данъци върху овцете и водениците⁴³.

Както показват тези, а и други данни, които ще бъдат разгледани по-нататък, освен военни, мартолосите (главно във вътрешността на страната) изпълняват и полицейско-охранителни функции, като вършат различни задачи по опазването на реда в дадена област. Още в началото на XX в. видни български историци се интересуват от мартолозката служба, като изтъкват нейния полицейски аспект. Йордан Иванов (1872 – 1947) подчертава, че тези бойци „изпълнявали главно полицейска стражарска длъжност“ и дава подробности за техните задължения: „Въоръжени като турците, те [мартолосите] били длъжни да пазят клисурите, укрепленията, градовете, конвоирали

³⁴ Popescu, A. Integrarea, p. 114.

³⁵ Dalyan, M. G. Tunç, M. N. Bir osmanli, p. 156 – 157.

³⁶ Челеби, Э. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. I. Земли Молдавии и Украины. Москва, 1961, с. 162.

³⁷ Бојанић, Д. Фрагменти, с. 70; Васић, М. Мартолоси, с. 80, 101.

³⁸ Ковачев, Р. Опис на Видинския санджак от първата четвърт на XVI в. Стопанска и военно-административна структура. София, 2016, с. 57.

³⁹ Васић, М. Мартолоси, с. 101.

⁴⁰ Пак там, с. 113; Agoston, G. The Last Muslim Conquest, p. 51.

⁴¹ Боянич-Лукач, Д. Мутафчиева, В. Видин и Видинският санджак през 15 – 16 век. Документи от архивите на Цариград и Анкара. София, 1975, с. 179.

⁴² ТИБИ. Т. III. София, 1972, с. 503, 506 – 507, 512 – 513.

⁴³ Боянич-Лукач, Д. Мутафчиева, В. Видин и Видинският санджак, с. 180.

разбойници, придружавали военните обози и др.⁴⁴ Диаманди Ихчиев (1854 – 1913) ги характеризира като „военно-полицейски служители“, които „били длъжни да пазят и наблюдават безопасността на населението в Турската империя от вътрешни и външни нейни врагове“⁴⁵.

Голям брой българи мартолосо, натоварени с основните задължения да охраняват градовете, селата, рудниците и проходите, да се грижат за реда и да преследват хайдутите, се срещат в историко-географската област Македония. Там твърде рано са регистрирани люде на мартолоска служба, макар и първоначално те да са съвсем малко – например мартолосбашията Сюлейман през 1455 г. и мартолосът Хасан през 1467/1468 г. притежават тимари в Скопския вилает⁴⁶. С течение на времето мартолоската организация в Македония се развива и числеността на бойците ѝ нараства, попълвайки се предимно от местното българско християнско население. В османски регистър от 1570 – 1572 г. са записани близо 40 мартолосо християни, рекрутирани от 25 села в Кратовско, Кочанско, Кумановско и Славище, които трябва да пазят рудниците в Кратовската нахия⁴⁷. Имената им (Стайко Михаил, Мелко Продан, Гюро Перо, Дабижив Раин и т.н.) подсказват техния български произход. Освободени са от харач, испенче, юшур и други редовни данъци, а в замяна всяка година дават на емина на рудниците в Кратово по 50 акчета. Синовете им обаче плащат испенче на спахиите⁴⁸. През 1634 г. са назначени за мартолосо Мурджо, Стоян и Марко Арабаджията (Коларя) от с. Спростране, Кирчо, Стоян, Марко и Атанас от с. Илино, Йовко и Йордан от с. Базарник, Мурджо, син на поп, от с. Демир-Хисар и други българи християни. Те поемат задължението да охраняват от хайдуги Битолската каза и срещу него са освободени от аваризи и данък „джелепкешан“⁴⁹. В османски документ от 1652 г. се посочва: „Петко Дамян от село Радобил, спадащо към каза Пирлепе [Прилеп], заяви в присъствието на всички вилаетски аяни, че с петдесет храбри мартолосо, въоръжени с пушки, саби, копия и стрели, ще гони харамите разбойници от Манастир [Битоля] и казата Манастир със заплата от 45 000 акчета за времето от 22 реби юл-ахър до Димитровден [2 април – 8 ноември 1652 г.]. Освен това е задължен да защитава града“⁵⁰. В същата година жителите на 21 села гарантират, че мартолосът Марко от с. Ношпал, Битолско, заедно със своите съратници ще преследва тези, които се противят на шериата и не плащат султанските данъци⁵¹. През 1656 г. мартолосбашията Голубан е поставен с 40 души мартолосо да охранява гр. Битоля и казата от хайдуги⁵². В 1662 г. мартолосбашията Рале и неговите хора са назначени за мартолосо в Битолската каза от шериатския съд и със съгласието на вилаетските аяни и другите османски властници. Задължени са да залавят харамите и да ги изправят пред съда⁵³. През 1670 г. Михайло от с. Слечче, Битолско, опазва същата каза с 40 „храбри и здрави мартолосо“, като за

⁴⁴ Иванов, Й. Северна Македония. Исторически изследвания. София, 1906, с. 234.

⁴⁵ Ихчиев, Д. Материали за историята ни под турското робство. // Известия на Историческото дружество в София, II, 1906, с. 133.

⁴⁶ Šabanović, H. Крајште Isa-bega Ishakovica. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine. Sarajevo, 1964, s. 108; Соколови, М. Стојановски, А. Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер № 4 (1467 – 1468 година). Скопје, 1971, с. 474 – 475.

⁴⁷ Соколови, М. Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендилскиот санџак. Т. V. Кн. II. Скопје, 1980, с. 64 – 65.

⁴⁸ Соколови, М. Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендилскиот санџак. Т. V. Кн. I. Скопје, 1983, с. 198, 205, 229, 233, 240, 251.

⁴⁹ Матковски, А. Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија (1620 – 1650). Т. I. Скопје, 1961, с. 39 – 40; Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи през 15/18 век. Т. I. София, 1971, с. 116.

⁵⁰ Матковски, А. Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија (1650 – 1700). Т. II. Скопје, 1961, с. 11; Цветкова, Б. Хайдутството, с. 180.

⁵¹ Матковски, А. Турски извори II, с. 11 – 12; Цветкова, Б. Хайдутството, с. 180 – 181.

⁵² Матковски, А. Турски извори II, с. 15; Цветкова, Б. Хайдутството, с. 186.

⁵³ Васић, М. Мартолосо, с. 192; Vasic, M. The Martoloses, p. 106, 111.

тяхното заплащане са определени 50 000 акчета, които са „разхвърляни“ между жителите на казалийските села⁵⁴. Документ от 1705 г. дава информация, че 103 800 акчета са разпределени между битолските села за заплати на мартолосите Бързак, Калчо и техните другари⁵⁵. Познати са мартолоосбашии християни във Воден, Лерин, Мариово и др.⁵⁶ Тези примери могат да бъдат продължени. Те показват, че мартолосите с полицейско-охранителни задължения се радват на данъчни облекчения или са на заплата. Средствата за техните заплати са събирани от местното население под формата на специален налог – „мартолоос-акчеси“, от който са освободени само привилегирани групи като дервентджии, соколари, духовници и др.⁵⁷ Евлия Челеби (1611 – 1682) дава ценно сведение за българската народност на мартолосите, охраняващи района на гр. Струмица. Османският писател и пътешественик подчертава, че тъй като се намира във вътрешността на страната, Струмишката крепост е порутена и в нея липсват диздар (началник на крепостен гарнизон) и войници, но „има обаче бойци мартолооси – български неверници“⁵⁸. През XVII – началото на XVIII в. цялата историко-географска област Македония е обхваната от мартолооската организация: в османски документи пише за мартолооси в Битоля, Прилеп, Скопие, Дойран, Струмица, Велес, Тиквеш, Кратово, Щип, Радовиш, Мелник, Разлог, Неврокоп, Петрич, Сяр, Охрид, Воден, Лерин, Острово, Енидже Вардар, Бер, Сървия и т.н.⁵⁹

Освен в Македония, мартолооси с полицейско-охранителни функции се срещат в още много райони на българското етническо землище – в казите Пирот, Берковица, София, Брезник, Дупница, Радомир, Ихтиман, Самоков, Татар-Пазарджик, Пловдив, Ловеч, Плевен, Търново и др.⁶⁰ Османски извори дават ценни сведения за добре развита мартолооска организация в тези административно-териториални единици. Редица конкретни примери показват, че основните задължения на мартолоосите в споменатите кази също са омиротворяването им при смутове, опазването на реда, обезопасяването на проходите и преследването на харамииите.

В султанска заповед от 30 юни 1683 г. се нарежда мартолоосите и останалите османски бойци да се справят с хайдутите, действащи в редица кази, сред които Ниш, Пирот, Брезник и Сирищник⁶¹. След османския разгром при Виена (12 септември 1683 г.) мартолоосите и другите въоръжени сили от казите Ихтиман, Костенец, Самоков и Татар-Пазарджик се събират, за да „прочистят“ проходите от хайдутите. Всички мартолооси и войски в района между Драгоманския проход и Муса паша паланка (дн. гр. Бела Паланка в Сърбия) са мобилизирани със същата задача⁶². В турски документ (септември 1689 г.) се нарежда на Мехмед, мартолоосбашия на казата Знеполе, и на мартолоосбашиите на казите Брезник, Пирот, Враня, Ниш и Лесковац да се отправят срещу хайдушкия предводител Карпош⁶³. В султански заповеди от октомври 1689 г. Карпош е назначен за мартолоосбашия на казите Кюстендил, Сирищник и Радомир⁶⁴.

⁵⁴ Матковски, А. Турски извори II, с. 50 – 51; Цветкова, Б. Хайдутството, с. 213.

⁵⁵ Матковски, А. Турски извори за айдутството и арамиството во Македонија (1700 – 1725). Т. III. Скопје, 1973, с. 22.

⁵⁶ Пак там, с. 29 – 31, 38 – 39.

⁵⁷ Васић, М. Мартолооси, с. 250 – 251; Vasic, M. The Martoloses, p. 107.

⁵⁸ Челеби, Е. Пътепис. Превод от османотурски, съставителство и редакция на С. Димитров. София, 1972, с. 275.

⁵⁹ Цветкова, Б. Хайдутството, с. 196, 303; Петров, П. Карпошовото въстание (1689 г.). София, 1994, с. 40 – 41; Ихчиев, Д. Материали, с. 192; Anhegger, R. Martoloslar, p. 291; Васић, М. Мартолооси, с. 185 – 186; Vasic, M. The Martoloses, p. 104, 116.

⁶⁰ Ихчиев, Д. Материали, с. 192; Anhegger, R. Martoloslar, p. 291 – 292; Васић, М. Мартолооси, с. 185 – 186; Цветкова, Б. Хайдутството, с. 319.

⁶¹ Цветкова, Б. Хайдутството, с. 248, 250.

⁶² Daljan, M. G. Tunç, M. N. Bir osmanlı, p. 132 – 133.

⁶³ Петров, П. Карпошовото въстание, с. 39 – 40.

⁶⁴ Пак там, с. 40 – 41.

Според османски документ от 1714 г. мартолосои и пандури охраняват проходите в казите Никопол, Търново, Златица, Плевен, Ловеч и Ески Джумая (дн. гр. Търговище)⁶⁵.

През 1661 г. Вукадин, Петрун, Андрея и Никола, българи на мартолооска служба от София, са определени да конвоират заедно с мартолосои мюсюлмани колите с храни, муниции и припаси за Ниш и Видин⁶⁶. Ферман на падишаха Мехмед IV Ловец (1648 – 1687) от 1682 г. потвърждава, че соколарите от софийското село Филиповци срещу задълженията си са освободени от редица данъци, сред които е „мартолос-акчеси“⁶⁷. Интересен е случаят с Иван от София, който е изпратен да служи като мартолос чак в османската крепост Хатван в унгарските земи⁶⁸. В началото на XVIII в. хората на мартолооска служба продължават да осигуряват безопасността на Софийската каза. В документ от 16 март 1709 г. се посочва, че по стар обичай ежегодно се наемат мартолосои за охрана на казата и пътиниците от разбойници. През 1709 – 1710 г. местните власти възлагат такава задача на мартолооския бюлюкбашия Халил⁶⁹.

В края на XVII в. във Филибелийската (Пловдивската) каза има мартолосои, които се наемат всяка година, а за тяхната служба населението заплаща „мартолос акчеси“⁷⁰. Местният мартолооски отряд не може да се справи с хайдутите, ограбващи пътиниците в планинските проходи. В заповед от юни 1696 г., се нарежда броят на тамошните мартолосои да бъде увеличен, тъй като са зачестили разбойническите прояви⁷¹. Мартолосоите от Пловдивско са изпратени срещу харамия на име Караджа, който през 1695 г. блокира проходите и всява такъв страх в района, че хората пътуват само на големи групи, за да могат да се защитят от неговите нападения⁷².

Областта на Пловдив е обкръжена от север и юг с планини, даващи много възможности за хайдушки засади. Показателно е сведението за българите в Тракия с главен град Филипопол в ръкопис от Австрийската национална библиотека, създаден през втората половина на XVII – началото на XVIII в.: „Живеят сред страховити лесове и планини, естествени врагове са на Турчина, който им отнема всичко, което притежават и им оставя [толкова], колкото да могат да преживяват. Напоследък, за да си отмъстят, се събират в горите и се научиха да нападат и плячкосват цели кервани, като разгромяват [дори и] паши“⁷³. При такава обстановка мартолосоите като главни борци с хайдутите имат голямо значение. В първите десетилетия на XVIII в. мартолосои има в казите Ахъ Челеби (с център дн. гр. Смолян), Неврокоп, Татар-Пазарджик, Гюмюрджина, Драма и Чъглайък – с други думи те покриват по-голямата част от Родопския регион⁷⁴. Друг е въпросът, че техните действия са противоречиви, за което по-нататък ще бъдат дадени много примери.

Ценни сведения има за мартолосоите в Брезнишко. В османски документ от 21 юни 1684 г. се посочва, че за мартолосбашия на нахия Брезник е назначен мюсюлманинът хаджи Мустафа, който с хората си трябва да охранява селата и проходите. Подчертава се, че ежегодното наемане на мартолосои е обичайна практика. Средствата за заплатите им са разпределени върху селищата от нахията⁷⁵. През 1689 г. те активно се включват в

⁶⁵ Цветкова, Б. Хайдутството, с. 319.

⁶⁶ Ихчиев, Д. Материали, с. 196.

⁶⁷ Пак там, с. 156.

⁶⁸ Dalyan, M. G. Tunç, M. N. Bir osmanli, p. 66 – 67.

⁶⁹ Mercimek, Y. XVIII. Yüzyilin ilk yarısında Sofya. Doktora tezi. 2019, p. 229.

⁷⁰ Karagöz, M. 17. Asrin Sonunda Filibe ve Çevresinde Eşkiyalik Hareketleri (1680 – 1700). // Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2006, № 2, p. 396.

⁷¹ Dalyan, M. G. Tunç, M. N. Bir osmanli, p. 191.

⁷² Ibid, p. 191 – 192. За Караджа вж. също Karagöz, M. 17. Asrin Sonunda Filibe, p. 386 – 387, 396 – 398.

⁷³ Списаревска, Й. Чипровското въстание и Европейският свят. София, 1988, с. 95.

⁷⁴ Грозданова, Е. Андреев, С. Исторически маршрути от 1650 до 1750 г. с пътеводител „Книгите на жалбите“. // Известия на държавните архиви, 82, 2003, с. 17 – 18.

⁷⁵ Манолова-Николова, Н. Шиваров, С. Османотурски документи за Брезник и Брезнишко (XVII – XIX в.). // Известия на Исторически музей Брезник. Т. I. Брезник, 2018, с. 82 – 83, 85 – 86.

преследването на хайдутите⁷⁶.

Съществуват данни за мартолози и в Ловешката каза. В молба на местните жители до султан Ахмед III (1703 – 1730) от 1714 г. се посочва: „Ние войнуците и бедната рая, облагаема с ханета, от казата Лофча [Ловеч] наемаме ежегодно измежду хората в казата мартолози и бюлюкбашия за охрана с помощта на населението от казата и на шериатския съд поради появата на хайдутути и разбойници в казата от султанската победа насам. Те [мартолозите] са натоварени да пазят пътниците“. Хората се жалват от жестоките насилия на мартолоския бюлюкбашия Чъкма Бейли Мехмед и молят той да бъде отстранен. Причината за неговото поставяне на този пост е следната: „Както е посочено, мартолозите в проходите, находящи се в посочената каза, са без берет и положението им не е известно. Някои [от тях] били [назначавани] с писма. Те не само не били в състояние да опазят и охраняват, понеже се явили много българи и хайдутути, и да пазят пътниците да преминават здрави и читави, но и не внасяли нито акче в държавното съкровище“⁷⁷. Надеждата на властта, че „правоверен“ и „външен“ човек на казата като Чъкма Бейли Мехмед ще се справи със ситуацията, не се оправдават. Нещо повече. Положението се влошава от убийствата и изнудванията, вършени от него. Фактът, че началниците на мартолозите в Софийско, Брезнишко, Ловешко и на други места са мюсюлмани, не означава, че в техните отряди липсват християни. Такива случаи не са рядкост.

Подобен пример се среща и в Златишко в средата на XVII в. Повечето от мартолозите, нападнали и ограбили търговец, са мюсюлмани, но има и българи християни – Хранко и Койо⁷⁸. Людете на мартолозка служба в Златишката каза изпълняват задължението да пазят проходите⁷⁹, но, както е видно, те понякога го използват с цел лично обогатяване.

Мартолозите заедно с дервентджиите и пандурите охраняват проходите и в Търновската каза в началото на XVIII в.⁸⁰ Данни за хора на мартолозка служба в дервентджииското село Габрово има още през първата половина на XVI в. В османски опис от 1541 – 1545 г. сред габровските жители е регистриран „Петко, син на Стайо – мартолоз“⁸¹. Все пак това е инцидентна поява, която не изяснява ролята на мартолозите в района през този ранен период.

Във ферман на султан Селим II (1566 – 1574) се нарежда да не се вземат от монасите на Рилския манастир, намиращ се в Дупнишката каза, налозите „шемихане-акчеси“ и „мартолоз-акчеси“⁸². Явно мартолози с полицейско-охранителни функции твърде рано са се появили в Дупнишко и средствата за техните заплати и тук са събирани от местното население.

В областта Дубочица, в района на дн. гр. Лесковац в Сърбия, който до Ново време е населен преимуществено с българи⁸³, също има мартолози християни, при това още към средата на XV в. Според османски регистри за Дубочица и Топлица от 40-те години на столетието някои от мартолозите са тимариоти: Божидар и брат му Степан, които държат като тимар с. Губетин с годишен приход от 3337 акчета, Радослав – с. Прекопуце (2145 акчета), Ивче – с. Кожуховица (450 акчета)⁸⁴. В турския документ от септември

⁷⁶ Петров, П. Карпошовото въстание, с. 39 – 40.

⁷⁷ Цветкова, Б. Хайдутството, с. 317 – 320.

⁷⁸ Грозданова, Е. Многоликите пътища на мира и войната. // Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV – XVII век. София, 2003, с. 38 – 39.

⁷⁹ Цветкова, Б. Хайдутството, с. 319.

⁸⁰ Пак там, с. 319.

⁸¹ Подбрани османски документи за историята на Габрово (XV – XIX век). Габрово, 2023, с. 51, 97.

⁸² Ихчиев, Д. Турските документи на Рилския манастир. София, 1910, с. 18 – 19.

⁸³ Вж. напр. Иванов, Й. Българите в Македония. Под редакцията на акад. Д. Ангелов и проф. Й. Заимов. Фототипно издание. София, 1986, с. 213, 257, 270 – 271, 278, 283 и с.; Френски пътеписи за Балканите (XIX в.). Съставила и редактирала Б. Цветкова. София, 1981, с. 270.

⁸⁴ Бркић, Н. Населба, с. 189.

1689 г. също се споменава за хора на мартолошка служба в Лесковацката каза⁸⁵.

Мартолоси тимариоти се срещат инцидентно и в нахията Знеполе. През 1454 г. на „завърналия се от влашката земя“ мартолос Драган и на Драгой е дадено като тимар с. Мърчево (дн. Мърчаево, Софийско) с ежегоден приход от 1588 акчета. Двамата ползват тимара общо и са задължени да се явяват, когато бейлербеят на Румелия се отправи на поход⁸⁶. Явно Драган е бил възнаграден за някакви заслуги при изпълнението на задачите си като мартолос.

И Берковската каза е обхваната от мартолошката организация⁸⁷. Планинските райони в казата са опасни и труднодостъпни. В тази връзка Иван Вазов (1850 – 1921) пише: „По онова време [1862 г. – б.а.] достъпът на турските заптиета в тоя заглъхнал планински край на България не беше винаги свободен от опасности за тях; духът на свободата и независимостта още тлееше заедно с дивотата на нравите у тукашните селяни. Появлението на турската власт вдигаше тревога в селата и туряше нея сама в безпокойствие и даже в премеждие. Имаше такива горски гнезда, които даже никога не виждаха заптие в непристъпната си пазва и подчинеността им на негово величие султана беше само фиктивна: те не плащаха даждие, защото никой не смееше да иде да го поиска. Тия диви и усойни кътове бяха нещо като страната на албанските мирдити“⁸⁸. Ако такава е била обстановката през 1862 г., още повече тези сведения могат да се отнасят за предходните столетия. Затова мартолосите, набирани от тамошните българи, играят главна роля в охраната на тези по-слабо контролирани от османските власти планински места. Подобно значение имат мартолосите и сеймените в Мариово, друга труднодостъпна „харамийска“ област, която ще бъде разгледана в настоящата работа.

Съществуват редица сведения за българи на мартолошка длъжност, които успешно преследват свои сънародници-хайдутите. През 1633/1634 г. Богоя, Стоян, Велко, Тодор и други мартолоси от с. Брод, Битолско, пленяват хайдутина Михо Тръпко, познат като Петре войвода⁸⁹. През 1634 г. българите от с. Буф, Леринско, назначени за мартолоси, хващат Богой Коста, обвинен, че е ятак на хайдутите⁹⁰. Един от най-прославените хайдушки войводи – Чавдар, чието истинско име е Константин, възпят като юнак и закрильник в много народни песни, през 1638 г. също е заловен от българите на мартолошка служба Груне, Велче, Стойко, Лазар и др. Той носи облекло, с което е твърде забележим и наподобява „горски владетел“ – ямурлук от червена чоха и сургуч (шапка с пера) на главата⁹¹. Войводата не успява да се изплъзне от своите сънародници, които явно са придобили точна информация за неговото придвижване и му устройват успешна засада.

Често се случва мартолоси да станат хайдутите, а хайдутите – мартолоси. Не е случайно, че немските автори Ханс Дерншвам и Мелхиор Безолт, преминали през българските земи в XVI в., приравняват мартолосите с разбойниците и се боят от техни нападения⁹². Техните опасения са напълно реални. Около 1650 г. мюсюлмани и християни на мартолошка служба ограбват търговеца Толче в Златишкия Балкан⁹³. В султански заповеди от 1676 – 1677 г. се нарежда да се вземат мерки срещу мартолосите и

⁸⁵ Петров, П. Карпошовото въстание, с. 39 – 40.

⁸⁶ ТИБИ II, с. 375.

⁸⁷ Ихчиев, Д. Материали, с. 192; Anhegger, R. Martoloslar, p. 291; Васић, М. Мартолоси, с. 185.

⁸⁸ Вазов, И. Белимелецът (Из живота на един разбойник). // Вазов, И. Съчинения. Т. 2. Повести и разкази. София, 1986, с. 265.

⁸⁹ Матковски, А. Турски извори I, с. 24, 28; Цветкова, Б. Хайдутството, с. 113.

⁹⁰ Матковски, А. Турски извори I, с. 28; Цветкова, Б. Хайдутството, с. 115.

⁹¹ Матковски, А. Турски извори I, с. 36 – 37; Цветкова, Б. Хайдутството, с. 126.

⁹² Немски и австрийски пътеписи за Балканите (XV – XVI в.). Увод, подбор и коментари М. Йонов. София, 1979, с. 229, 443.

⁹³ Грозданова, Е. Многоликите пътища, с. 38 – 39.

дервентджиите, които вземат пари от пътниците, минаващи през проходите⁹⁴. Могат да бъдат дадени редица конкретни примери за мартолози-хайдутини. Пейо, бивш мартолоосбашия на гр. Лерин, става хайдутин, а впоследствие оставя харамийството⁹⁵. Мартолооската длъжност не само не спира някои люде да се ангажират с хайдушки действия, но им помага дълго време да не бъдат заловени. Такъв е случаят със Стоян Лошан, който през 1639/1640 г. привидно се отказва от хайдутството и се връща към мирния живот. Назначен за мартолоосбашия, той едновременно с изпълнението на службата си продължава да върши харамийски нападения и погубва няколко мюсюлмани⁹⁶. През 1659 г. мартолоосбашията Михайло е обвинен, че е убил овчарите Богдан Нене и Русе Велян и е заграбил овцете⁹⁷.

Бившият хайдутин Кузман Капетан е опростен от охридския феодален владетел Джеладин бег (1794/1800/1805 – 1830), който го поставя за свой бюлюкбашия⁹⁸. В народни песни Кузман и неговите 40 съратници (всичките българи християни) са определени като сеймени⁹⁹, но по-вероятно е те да са били мартолооси¹⁰⁰. Така или иначе, сейменските и мартолооските функции до голяма степен се прекриват¹⁰¹. Кузман Капетан и хората му действат като своеобразен „отряд за бързо реагиране“, безпощадно преследват разбойниците и омиротворяват владенията на строгия, но справедлив албански феодал. Най-големият им успех е разгрома на шайката на Осман Мура и Дервиш Муча, всяваща ужас в Охридско. Те отнасят на Джеладин бег главите на двамата главатарии и на още петима разбойници и са възнаградени¹⁰².

Карпош войвода е най-яркият пример за преминаване от битието на хайдушки предводител към това на мартолооски началник. Той най-вероятно е родопчанин – първите османски сведения за него са, че хайдутува в района на Доспат (Западните Родопи)¹⁰³. Прехвърля се в Софийско, където засилва своите нападения, а опитите да бъде заловен се провалят. Турските власти разбират, че трудно могат да се справят със смелия българин и замислят да го привлекат на своя страна. В султанска заповед от периода 26 септември – 5 октомври 1689 г. Карпош не само е опростен за предишните си деяния, но е назначен за мартолоосбашия на казите Кюстендил, Сирищник и Радомир. Някой си Сугаре пък е поставен за мартолоосбашия на казите Петрич и Мелник¹⁰⁴. Вероятно и той като Карпош е хайдутин, може би негов близък съратник¹⁰⁵. В друга заповед от същия период Карпош е назначен от султана за „башбуг“ (главатар) на мартолоосбашията в още 10 кази: Щип, Радовиш, Велес, Дойран, Серес, Аврет Хисар, Неврокоп, Разлог, Петрич и Мелник. Подчертава се, че той е „силен, храбър и способен да ликвидира хайдутите разбойници“¹⁰⁶. Изглежда мартолоосбашията Сугаре и

⁹⁴ Матковски, А. Турски извори II, с. 62 – 64.

⁹⁵ Матковски, А. Турски извори III, с. 38 – 39.

⁹⁶ Матковски, А. Турски извори I, с. 49 – 50, 54, 64 – 65; Цветкова, Б. Хайдутството, с. 142 – 142, 156 – 157.

⁹⁷ Матковски, А. Турски извори II, с. 24 – 26.

⁹⁸ Спространов, Е. Джеладин бей (Принос към историята на гр. Охрид). // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XIV, 1897, с. 692 – 696.

⁹⁹ Българско народно творчество в дванадесет тома. Т. III. Исторически песни. София, 1961, с. 416 – 420.

¹⁰⁰ Жура, В. Животот во Охрид во XIX век. // Сборник на трудови „Приличевата „1762 лето“ – символ на непокорот на македонците. Охрид, 2013, с. 11.

¹⁰¹ Задълженията на сеймените са сходни с тези на мартолоосите – преследване на хайдутини, поддръжане на реда, охрана на градове и т.н. (Попов, Т. Българи-секбани/сеймени по време на османската власт. // Времена, 2022, № 22, с. 42 – 47).

¹⁰² Спространов, Е. Джеладин бей, с. 694 – 696.

¹⁰³ Петров, П. Карпошовото въстание, с. 21; Бојаник, Д. Нови видувања за Карпошовото въстание. // Австро-турската војна 1683 – 1699 година со посебен осврт на Карпошовото въстание во Македонија. Скопје, 1997, с. 15.

¹⁰⁴ Петров, П. Карпошовото въстание, с. 41.

¹⁰⁵ Матковски, А. Отпорот во Македонија во времето на турското владеење. Т. IV. Скопје, 1983, с. 469.

¹⁰⁶ Петров, П. Карпошовото въстание, с. 41.

новоприелият исляма Али са негови подчинени¹⁰⁷. Вероятно Карпош приема и за кратко време изпълнява мартолооска служба, защото османският историк Силяхдар Мехмед ага пише, че той е „един от мартолоосите на Скопие, който се издигна по милостта на падишаха“¹⁰⁸. Въпреки своите правомощия над значителна по обхват територия, бившият хайдутин отново обръща оръжието си срещу османците. В настъпилния хаос от турско-австрийските военни действия той има много по-големи амбиции и застава начело на едно от най-мощните български въстания срещу османското господство. Провъзгласява се за „крал“ и получава от хабсбургския император Леополд I (1658 – 1705) калпак и знаме като знаци за своето владетелско достойнство¹⁰⁹. Центрове на неговото „кралство“ са Куманово, Скопие и Крива Паланка. На север то достига Качанишката клисура¹¹⁰, а на юг вероятно обхваща районите на Прилеп и Велес¹¹¹.

В края на ноември 1689 г. турско-татарска армия достига Куманово, главния град на Карпош. Силите на българина са много по-малобройни от неприятелската войска, но той не отстъпва, не търси убежище при австрийците или в планината, а остава да защити своята „столица“. Нещо повече. Излиза извън укрепленията в открит бой¹¹². Битката продължава повече от час¹¹³, но е неравна. Бойното поле се покрива с телата на убитите въстаници. Османският поет Сабит не много „поетично“ описва сражението: „Отсечените глави се търкаляли като тикви. Полето на битката се превърнало на стъпкан бостан“¹¹⁴. Карпош е разгромен и хванат в плен заедно с много свои съратници. В османските извори са дадени различни данни за екзекуцията му. Според едни автори той е набит на кол на скопския мост¹¹⁵, а други твърдят, че е обесен на едно дърво на пътя за Скопие или обезглавен¹¹⁶. Османците разбират опасността, която е представлявал „кумановският крал“ за тяхната власт. Неслучайно в своята „История“ Мехмед Рашид ефенди пише с неприкрито злорадство: „Проклетникът Карпош, заловен в Кумановската паланка, беше доведен в Скопие, където беше набит на кол при скопския мост и така неговата кобна душа беше предадена на пъкълъ“¹¹⁷. Тук имаме интересен случай, при който един мартолоос и хайдушки предводител се издига до владетел с титлата „крал“, макар че неговото управление продължава само малко повече от месец.

Вероятен сподвижник на Карпош е Иво от гр. Щип. С покровителството на щипския аянин Мустафа ага, брат на скопския назър Мохамед ага, българинът е назначен за мартолоосбашия на Щипската каза и с 50 – 60 мартолооси трябва да охранява тамошните проходи. Но той скоро се отмята от службата си и става хайдутин. В хрониката на Юскюдари Абдуллах ефенди има следното сведение за харамийския му период: „Подобно на Карпуз [Карпош], той събрал многобройна хайдушка дружина, станал разбойник по пътищата, слизал в проходите, през които минавали пътници, хора и търговци, и нападал къщите в много села и чифлици“. Когато опасността да бъде заловен се увеличава, Иво обещава на своя защитник Мустафа ага и другите щипски аяни: „Ако възвишената държава прости и забрави моята вина, аз от все сърце бих приел исляма и бих се заел да унищожа всички харамии в Щипската каза, да прочистя този вилает и да го обезопася от харамии“. С подкрепата на местните османски първенци

¹⁰⁷ Бојаник, Д. Нови видувања, с. 19.

¹⁰⁸ Петров, П. Карпошовото въстание, с. 44; Матковски, А. Отпорот во Македонија IV, с. 472 – 473.

¹⁰⁹ Бојаник, Д. Нови видувања, с. 23; Петров, П. Карпошовото въстание, с. 53 – 54.

¹¹⁰ Петров, П. Карпошовото въстание., с. 53.

¹¹¹ Бојаник, Д. Нови видувања, с. 43, 46.

¹¹² Петров, П. Карпошовото въстание, с. 54.

¹¹³ Бојаник, Д. Нови видувања, с. 46.

¹¹⁴ Матковски, А. Отпорот во Македонија IV, с. 541.

¹¹⁵ Петров, П. Карпошовото въстание, с. 46, 54.

¹¹⁶ Бојаник, Д. Нови видувања, с. 46.

¹¹⁷ Петров, П. Карпошовото въстание, с. 54.

хайдушките деяния на българина са опростени. Съществува хипотезата, че помюсюлманченият мартолоосбашия Али е именно Иво. След австрийската победа при Ниш (24 септември 1689 г.) той се връща към старата вяра и отново се опълчва на османците. Юскюдари Абдуллах ефенди пише, че този бунтовник поема по пътя на Карпош и разорява районите на Скопие, Кюстендил и други области. Неговите нападения стават причина много мюсюлмански жители да напуснат домовете си. Иво предвожда голям отряд от 500 или 1000 души¹¹⁸.

Друг прославен хайдушки войвода – Страхил, е мартолоосбашия във Филибелийската (Пловдивската) каза и е покровителстван от местните аяни и други видни мюсюлмани¹¹⁹. Родом е от Ветрен¹²⁰ – известно дервентджийско селище¹²¹. Бертрандон дьо ла Брокиер дава сведение за неговия статут още през 1433 г.: „Преспях в едно село, разположено в планината до голяма гора. Тъй като преминаването през деня изглежда е било опасно поради живеещите там разбойници и убийци, Турчинът наредил всеки, който би желал да се настани там, да бъде свободен. Затова сега по тия места има две села, населени с българи, едното от които се намира на границата между Македония [т.е. Тракия – б.а.] и България“¹²². Срещу дервентджийските си задължения жителите на Ветрен са освободени от извънредни данъци и повинности, от девширме, от кюрекчийска служба (гребци във флота), даване на коли за превоз, строеж на крепости и други тегоби¹²³. В регистри за набиране на акънджии, които вършат набези на вражеска територия подобно на мартолоосите по границата, фигурират много български християнски селища, сред които е и Ветрен¹²⁴. Привилегиите и бойния опит, придобит от българите в селото в качеството им на дервентджии и акънджии, се отразяват на тяхното самочувствие. Показателно е, че според немския учен Стефан Герлах (1546 – 1612) във Ветрен през 1578 г. има четири (!) църкви¹²⁵ по време, когато в много български селища изобщо липсват християнски храмове. Още един важен факт. Герлах подчертава, че в селото „не живеят никакви турци, а само християни“¹²⁶. В такава благоприятна среда за бунтовен дух и непокорство се ражда Страхил.

С напредването на австрийците на Балканите, той събира 200 хайдути, започва да напада мюсюлманските села и да устройва засади по пътищата в Пловдивско и Пазарджишко. Тамошните кадии обявяват всеобща мобилизация, а на 22 март 1689 г. великият везир изпраща двама военачалници, близо 50 бостанджии и два отряда делии и гюнюлю, който да се справят с хайдушкия предводител. Когато Страхил научава за предприетите действия, преминава планините със семейството и сподвижниците си, достига Нишката крепост и се присъединява към хабсбургската армия. Австрийското командване бързо оценява неговите войнски качества и му дава длъжността „капитан“. Начело на 4000 немци, унгарци и хайдути, бившият мартолоос опустошава Кюстендил. Ударът е болезнен за османската власт и двамата несправили се с нападението паши са екзекутирани. Страхил се опасява, че ако остане в Ниш и твърдината бъде превзета от османците, австрийците ще го предадат на враговете му и неговата гибел е неминуема. Затова с хитрост се измъква от крепостта, оставяйки в нея своята майка, жена и

¹¹⁸ Бојаник, Д. Нови видувања, с. 17 – 19, 24, 30.

¹¹⁹ Dalyan, M. G. Tunç, M. N. Bir osmanlı, p. 189.

¹²⁰ Цветкова, Б. Хайдутството, с. 270; Петров, П. Карпошовото въстание, с. 19, 50.

¹²¹ Йорданов, К. Най-важните категории, с. 69, 81, 85.

¹²² Le Voyage d'Outremer, p. 201; Френски пътеписи за Балканите (XV – XVIII век), с. 55.

¹²³ Йорданов, К. Най-важните категории, с. 85.

¹²⁴ Тодорова, О. Страхил войвода. // Кой кой е сред българите (XV – XIX в.). София, 2000, с. 266; Йорданов, К. Най-важните категории, с. 69.

¹²⁵ Немски и австрийски пътеписи за Балканите (XV – XVI в.), с. 342; Герлах, С. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, превод, увод и коментар М. Киселинчева. Предговор и редакция Б. Цветкова. София, 1976, с. 261.

¹²⁶ Немски и австрийски пътеписи за Балканите (XV – XVI в.), с. 342; Герлах, С. Дневник, с. 261.

новородена дъщеря, за да не събуди подозрение. Когато Ниш е завладян от турската армия, семейството му е заробено¹²⁷. Тези данни показват, че с дръзките си кръвопролитни нападения бившият мартолоос бързо се превръща в сериозна заплаха за османските власти. Той остава в народната памет с образа на неустрашим юнак и е възпят като „Страхил, страшен хайдутин“ и „Страхил, страшна войвода“¹²⁸.

През 1688 г. мартолооси вероятно участват във войската на отцепилия се от централната власт румелийски бейлербей Йеген Осман паша, която според някои източници достига 18 хиляди души. Народностната принадлежност на повечето от тези бойци е ясно определена в изворите: „по-голямата част са българи християни“ и „в по-голямата си част християни от България, Тракия и Македония“¹²⁹. Дори да има преувеличение в числеността на войската на отцепника¹³⁰, видно е, че основната ѝ част е съставена от българи християни. Има основание хипотезата, че „гръбнакът“ на българските сили, сражаващи се на страната на Йеген Осман паша, са мартолооските отряди и хайдушките дружини¹³¹.

По време на войната на Османската империя със Свещената лига (1683 – 1699 г.) и австрийското нахлуване на Балканите много българи, служещи като мартолооси, сеймени, войнуци и дервентджии, от крепители на турската власт се превръщат в нейни противници. Затова Високата порта започва да заменя ненадеждните вече българи на мартолооска служба с мюсюлмани. В султанска заповед (между 21 – 30 април 1689 г.) се нарежда в Мелнишката каза да се наемат за мартолооси и „способни и здрави млади мъже от албанците“, освен „българи гяури“¹³². Този извор е важен и в друг контекст – той показва българската етническа принадлежност не само на мартолоосите в Мелнишката каза, но и на местното население. Османски документ от 8 януари 1692 г. съобщава: „В някои кази на Румелийския вилает са назначени мартолооси от християнската рая. Те използват това, убиват хора и вършат злодеяния. Пристигна свещен ферман да бъдат отстранени, а за мартолооси да бъдат определени мюсюлмани“¹³³. По същия начин в султанска заповед от 15 юни 1703 г. е наредено на леринския кадия да се заменят християните на мартолооска служба с проверени хора измежду тамошните мюсюлмани¹³⁴. По-късно обаче идват заповеди да се махнат арнаутите мартолооси в Румелия, тъй като извършват безчинства над населението, а на тяхно място да бъдат назначени по 30 – 40 местни жители от всяка каза¹³⁵.

Предприетите мерки не решават кризата при функционирането на мартолооската организация. Затова Високата порта продължава да действа по този въпрос. На 28 май 1707 г. султанът нарежда на битолските власти да забранят в района да има мартолооси, а техните функции по охрана на проходите да се изпълняват от дервентджиите¹³⁶. Отново предизвикан от беззаконията на мартолоосите е ферман на падишаха от 27 януари 1708 г., с който се изисква от мартолооския началник Осман ага те да не пазят дервентите в Бер, Воден, Острово, Лерин, Битоля, Прилеп, Костур и Хрупище¹³⁷.

¹²⁷ Цветкова, Б. Хайдутството, с. 270 – 271; Петров, П. Карпошовото въстание, с. 50 – 51 (от историята на Силяхдар Мехмед ага); Daljan, M. G. Tunç, M. N. Bir osmanlı, p. 189 – 191 (от историята на Юскюдари Абдуллах ефенди).

¹²⁸ Костов, С. Митев, Д. Христоматия по изучаване словесността. Т. II. Епически песни. Пловдив, 1898, с. 72.

¹²⁹ Списаревска, Й. Чипровското въстание, с. 122, 125; История на българите. Т. II. Късно Средновековие и Възраждане. София, 2004, с. 323 – 324; Катић, С. Јеген Осман-паша. Београд, 2001, с. 121.

¹³⁰ Катић, С. Јеген Осман-паша, с. 121.

¹³¹ Пак там, с. 122.

¹³² Петров, П. Карпошовото въстание, с. 39.

¹³³ Матковски, А. Турски извори II, с. 94 – 95; Цветкова, Б. Хайдутството, с. 274 – 275.

¹³⁴ Цветкова, Б. Хайдутството, с. 291 – 292.

¹³⁵ Матковски, А. Турски извори III, с. 12 – 13.

¹³⁶ Пак там, с. 38.

¹³⁷ Стојановски, А. Девентството во Македонија. Скопје, 1974, с. 126 – 127.

В султански фермани от 1721 г. се нарежда да се ликвидира службата на мартолосите и пандурите в Румелия заради насилията, които вършат над мирното население, а техните задължения по охраната на проходите да бъдат поети от тамошната рая¹³⁸. Тези данни говорят за пълната деградация по време на упадъка на Османската империя на важната някога мартолооска организация – вместо да защитават населението от безчинства и злосторства, мартолоосите се превръщат в по-голямо бедствие от харамииите. Това принуждава Високата порта да вземе крайни мерки.

Въпреки официалното унищожаване на мартолооската служба, има примери за мартолооси и след 1721 г.¹³⁹ Кузман Капетан и отрядът му вероятно служат именно като такива бойци. Мартолооската длъжност в Кратовско продължава да съществува през целия XVIII и първите десетилетия на XIX в.¹⁴⁰ Едно от последните сведения за българи мартолооси е в османски документ (29 юли 1832 г.), в който между другото се казва: „Главният пазач на проходите Саид Мехмед Зюхдю ага, като изпраща три заявления, съобщава следното: със специални свещени берати бяха назначени 64 души мартолооси на проходите и на другите опасни места в околията Крива паланка, Кратово, Кочани, Куманово и Щип. Трима души от тях, а именно Станко от Дубавча, Кумановска околия, Марко от село Урла и Станко от село Куклица, същата околия, са починали и техните длъжности са останали вакантни. Понеже техните синове Стойко, Иван и Нешо ще могат да изпълняват тия длъжности, би следвало да бъдат освободени, както самите те, така и техните трима помощници, от всички други данъци и налози, освен от данъка джизие“¹⁴¹. Имената на мартолоосите недвусмислено свидетелстват за българския им произход. Видно е, че дори през 1832 г. значителен брой българи (64 души) са ангажирани с мартолооска служба, която се предава от баща на син и тук се препокрива с дервентджийската. Това им донася значителни данъчни облекчения, но не отменя плащането на джизие.

През 1840 г. християнинът Нико, който живее в с. Радайор (?) и е бил мартолоос в продължение на много години, заявява, че по двама души от всяко домакинство са служили като мартолооси, чиито задължения са били опазването на рудниците, хората и прохода при Егридере (дн. гр. Крива паланка). Но след затварянето на рудниците мартолооската група е разпусната и това става причина харамииите в района да се окуражат и да започнат да вършат нападения¹⁴². Тези сведения от първата половина на XIX в. представляват последните отгласи от дейността на една силна и влиятелна военно-полицейска организация в българските земи през османския период.

Мартолоосите имат важна роля в някои привилегировани райони в историко-географската област Македония. Труднодостъпният, планински, горист характер на Мариово е причина османските власти да направят различни отстъпки на нейните жители. Разположена в близост до Прилеп, тази област обхваща около 1390 кв. км и над 30 села, от които главното е Витолище. Според преданието султан Мурад I (1362 – 1389) я дарява на своята съпруга Мария (Кера Тамара), сестра на цар Иван Шишман (1371 – 1395), откъдето идва и името „Мариово“¹⁴³. Всъщност това твърдение не отговаря на истината – още в грамота на император Василий II Българоубиец (976 – 1025) от 1019 г. в Мъгленската епископия се споменава „Морихово“¹⁴⁴.

В различни периоди Мариово е хас или вакъф на султана, великия везир и други

¹³⁸ Матковски, А. Турски извори III, с. 165 – 169.

¹³⁹ Васић, М. Мартолооси, с. 351 – 352.

¹⁴⁰ Пак там, с. 229.

¹⁴¹ Дорев, П. Документи за българската история. Т. III. Документи из турските държавни архиви (1564 – 1908). Ч. I (1564 – 1872). София, 1940, с. 161.

¹⁴² Dalyan, M. G. Tunç, M. N. Bir osmanlı, p. 162 – 163.

¹⁴³ Трайчев, Г. Мариово. София, 1942, с. 9 – 11.

¹⁴⁴ Иванов, Й. Български старини из Македония. Под редакцията на проф. Б. Ангелов и проф. Д. Ангелов. Фототипно издание. София, 1970, с. 551.

висши османски сановници¹⁴⁵. Българският революционер и обществен деец Георги Трайчев (1869 – 1943) подчертава следният факт: „...тази област се ползвала с известни привилегии. Населението било освободено от големи данъци и на по-силните (юнаци) мъже било разрешено да носят оръжие. Като дете помня – преди 40 години, мнозина мариовци идваха на пазар, въоръжени с пушки кременаци“¹⁴⁶. Турските документи потвърждават, че голяма част от местните жители имат данъчни облекчения. През 1616 г. от 1114 християнски домакинства във вилаета Мариово 190 (17%) са освободени от извънредни данъци, а в периода 1650/1652 – 1685 г. от 1503 домакинства на християни са освободени 497 (33,1%)¹⁴⁷.

Обитавана от смели и непокорни люде, гнездо на бунтовници и хайдутти, областта е наричана „арамийско место“¹⁴⁸. В зенита на османската мощ, при управлението на султан Сюлейман I Великолепни (1520 – 1566) избухва Първата Мариовска буна (1564 – 1565 г.)¹⁴⁹. През 1687 – 1689 г. мариовци отново се бунтуват, възползвайки се от тежкото състояние на Османската империя по време на войната със Свещената лига. В турски документи се говори, че жителите на Мариово са хайдутти и харамии, които развяват знамена и нападат мюсюлманските селища. В продължение на няколко години властта не може да се справи с бунта, който не само не стихва, но се разраства¹⁵⁰.

Начело на Мариово стои „земски кмет“. Той управлява наследствено и зависи пряко от Цариград. Разполага с въоръжени бойци, набрани от местните българи и наречени „земски сеймени“. За малки спорове селото се обръща към селския кмет, а за по-значими – към земския. Той от своя страна привиква няколко селски кмета и с тях решава въпроса по вишегласие, а решението се привежда в изпълнение от земските сеймени¹⁵¹.

Османските извори съхраняват важни данни за мариовските мартолосои. В документ (3 април 1706 г.) се съдържа сведение, че Бързак, Пейо и Белче служат като мартолосбашии в Битоля, Лерин и Мариово, но до властите са достигнали слухове, че те възнамеряват да се върнат към хайдутството¹⁵². В друг документ от 26 май същата година се съобщава, че мартолосбашиите в Мариовската нахия Кулак, Белче, Белчун и Маджар преди това са били хайдутти. За тях гарантира Димо, мартолосбашия на гр. Воден¹⁵³. Според трето османско сведение, от 1 юли 1707 г., върнали се уж към мирния живот харамии от Мариово искат със сила да бъдат назначени на мартолоска служба: „Разкаялите се хайдутти често идват в Прилепския съд и казват: „Ние сме мартолосои. На разкаялите се от Битоля и Лерин им се даде потвърждение и станаха мартолосои. Вие също трябва да ни поставите и утвърдите за мартолосои“. Насила искат назначение. Откакто не им се даде в градовете, отидоха във Вароша, хванаха двама от раята и взеха коня на един мюсюлманин. После отидоха в Мариово, хванаха шестима неверници и още двама от раята и ги изпратиха в Прилеп. Прилепският кадия ни съобщи, че казали: „Или ще ни назначите за мартолосои, или ще видите!“¹⁵⁴. Тези данни показват, че османската власт има затруднения в контрола на обстановката в Мариовската нахия. Бившите хайдутти, които явно не са се отказали от старите си навици, проявяват подобна дързост, защото се чувстват по-сигурни и защитени в тази планинска земя.

Друг район в историко-географската област Македония, отличаващ се със

¹⁴⁵ Матковски, А. Отпорот во Македонија IV, с. 178; ТИБИ. Т. VII. София, 1986, с. 196 – 197, 330.

¹⁴⁶ Трайчев, Г. Мариово, с. 11.

¹⁴⁷ Грозданова, Е. Българската народност, с. 694 – 695.

¹⁴⁸ Трайчев, Г. Мариово, с. 5.

¹⁴⁹ Матковски, А. Отпорот во Македонија IV, с. 179 – 184.

¹⁵⁰ Матковски, А. Отпорот во Македонија IV, с. 369 – 374; Петров, П. Карпошовото въстание, с. 35 – 36.

¹⁵¹ Еничерев, Н. Възпоминания и бележки. София, 1906, с. 217 – 221; Трайчев, Г. Мариово, с. 10.

¹⁵² Матковски, А. Турски извори III, с. 29 – 30.

¹⁵³ Пак там, с. 30 – 31.

¹⁵⁴ Пак там, с. 39.

значителна степен на самоуправление, е Азот (Хасот=Хасът), познат още като Бабунията. В него влизат селата Ореше, Папрадище, Нежилово, Црешново, Капиново, Богомила, Теово, Бистрица, Оморани, Мокрени, Ораов дол, Габровник, Мартолци (Мартулци), Поменово, Степанци и Согле. Според преданието, записано от Стефан Аврамов (1884 – 1953), до началото на XVIII в. населението му не плаща данъци на османците и със сила е принудено да се подчини. Въпреки това автономията на Азот се запазва. Един от местните първенци – дядо Дамян, е поставен от османските власти за коджабашия на Бабунията. Той трябва да събира данъка и да го отнася на валията в Скопие¹⁵⁵. Тук е необходимо да се подчертае: твърдението, че жителите на Азот не са плащали данъци, се опровергава от турските данъчни регистри, в които още през XV в. присъстват тамошните села. Самоуправлението на Азот може да се свърже с факта, че част от селищата в областта твърде рано влизат в хасово владение на султана. В опис на султанските хасове от 1467/1468 г. фигурират Богомила, Нежилово, Папрадище, Ореше, Црешново и Капиново, както и други три населени места в същия район, които днес не съществуват – Пещерица, Кораб и Калутерец¹⁵⁶. Според друго сведение, приходите от селата в Бабунията са били посветени на вакъфа на свещените за мюсюлманите градове Мека и Медина¹⁵⁷. Подобно на хасовите, вакъфските селища и области се радват на редица преимущества – един от най-красноречивите примери е Копривщица¹⁵⁸. Привилегиите на жителите на Азот се потвърждават от дервентджийската¹⁵⁹, мартолоската и други служби, изпълнявани от много тамошни българи. Името на с. Мартолци, разположено в клисура на пътя между градовете Велес и Прилеп, подсказва за задълженията на неговите обитатели в миналото¹⁶⁰. Според османски опис от 1467/1468 г. селото влиза в тимара на Берак и Хаджи, синове на Мехмеди, и се състои от 38 пълночленни домакинства, 7 вдовишки и двама неженени мъже¹⁶¹.

Голяма част от българските първенци в близкия до Азот гр. Велес произхождат от родове на мартолози, мюселеми, соколари и др. Някои от тях като знак за привилегированото си положение са носили черни или тъмносини шапки, малко продълговати, средно високи и отгоре кръгли, изработени главно от чоха. В много велешки къщи са откривани такива шапки, забравени по таваните след смъртта на техните притежатели¹⁶².

Значим икономически и културен център в българските земи е рударският град Кратово. В края на XV и първите десетилетия на XVI в. неговата монетарница е втора по производство в Османската империя след тази на Ново Бърдо¹⁶³. В турски опис от 1519 г. Кратовската нахия е включена в султански хас¹⁶⁴. Този факт, заедно с развитото рударство, може да обясни самоуправлението на християнските жители в града и района. Познати са трима кратовски князе от XV – XVI в.: Андрей, Димитър Пепик и Никола Бойчик, ктитори на редица манастири и покровители на книжнината и културата¹⁶⁵. За разлика от други центрове на хасови или вакъфски владения, в Кратово

¹⁵⁵ Аврамов, С. Революционни борби в Азот (Велешко) и Поречието. София, 1929, с. 4 – 5.

¹⁵⁶ Соколоски, М. Стојановски, А. Турски документи, с. 572 – 575.

¹⁵⁷ Чочков, Х. Град Велес. Историко-географски и народо-стопански очерк. София, 1929, с. 40.

¹⁵⁸ Йорданов, К. Дълбоките корени на Априлското въстание – нови шрихи върху най-ранната история на главните въстанически средища в Северозападна Тракия (XV – XVII в.). // Априлското въстание 1876 година в съдбата на българския народ. Панагюрище, 2017, с. 22 – 23.

¹⁵⁹ Стојановски, А. Девенциството, с. 272 – 273, 276 – 277.

¹⁶⁰ Иванов, Й. Северна Македония, с. 235; Ихчиев, Д. Материали, с. 195.

¹⁶¹ Соколоски, М. Стојановски, А. Турски документи, с. 158 – 159.

¹⁶² Чочков, Х. Град Велес, с. 39 – 40.

¹⁶³ Катик, С. Ковачницата на монети во Кратово за времевладеенето на султанот Сулејман Величествениот (1520 – 1566). // Гласник, 2010, № 54, с. 67.

¹⁶⁴ Матанов, Х. Възникване и облик на Кюстендилския санджак през XV – XVI век. София, 2000, с. 136.

¹⁶⁵ Попов, Т. Християнската знат в земите на днешна Република Северна Македония през XV – XVII в. // Епохи, 2022, № 2, с. 220 – 222.

живее многобройно мюсюлманско население, което нараства в течение на XVI в. за сметка на значителното намаляване на християнското¹⁶⁶. Въпреки това охраната на рудниците в нахията се осъществява от християните – в османски регистър са записани близо 40 мартолосо християни с подобно задължение. Те са отбелязани поименно: Гюро Перо, Перо Миле, Стайко Михаил, Павле Радослав, Мелко Продан, Дабижив Раин, Петре Степан, Стоян Деян, Воин Гюро, Стойо Дапко, Нако Данаил, Стоян Михаил, Илия Раин, Тодор Степан, Дойчин Николин и др.¹⁶⁷ Мартолоската служба в Кратовско просъществува до първите десетилетия на XIX в., за да се обезпечи сигурността на рудниците и рудодобива.

Изворите дотук показват, че много българи християни заемат командната длъжност „мартолосбашия“ (по-рядко „бюлюкбашия“) и предвождат мартолосите в дадена каза, наброяващи обикновено между 40 и 60 бойци. Над мартолосбашиите в няколко (а и повече) кази стои началник, често наричан „башбуг“, който контролира и координира дейността им¹⁶⁸. Повечето от тези командири са мюсюлмани¹⁶⁹, но се срещат и християни. Например Карпош е поставен за башбуг на мартолосбашиите от 13 кази.

Българите на мартолооска служба са екипирани с добро оръжие заради трудните и отговорни задачи, които изпълняват. Сърбинът Константин Михайлович пише, че мартолосите са въоръжени като сарахорите¹⁷⁰, т.е. със сабя, копие, щит и ризница¹⁷¹. В османски документ от 1652 г. се съобщава, че мартолосите в Битолската каза са „въоръжени с пушки, саби, копия и стрели“¹⁷². Съратниците на Кузман Капетан са отлични стелци и с пушките си поразяват всяка цел¹⁷³. Във вече споменатия ръкопис от Австрийската национална библиотека има рисунки на българи сеймени, но оръжията, с които са изобразени, са сходни с тези на мартолосите: пушки (мускети и аркебузи), сабя и боздуган¹⁷⁴.

*

Представените данни са категорични: мартолоската организация обхваща по-голямата част от българските земи. Както другите мартолосо, така и българите на мартолооска служба пазят границата (серхад) и граничните крепости, вършат набези на чужда територия, участват в османските военни походи, а във вътрешността на страната имат полицейско-охранителни функции: грижат се за реда, преследват хайдутите, охраняват градовете, селата, проходите и рудниците, помагат при събирането на данъците, конвоират и т.н. Задълженията на мартолосите им дават възможност да придобият богат боен опит и отлично да се сражават с огнестрелно и хладно оръжие. В гористите и планински райони те се чувстват истинските господари. Тяхното служебно положение им предоставя широки правомощия и някои от тях се възползват от тях, за да нарушават закона, който в труднодостъпните места изглежда далечен и слаб. Обект на техни нападения са главно „друговерците“, но не само те. Въпреки че мартолосите в представите на християните са „свои хора от другата страна“, тези бойци не се спират

¹⁶⁶ Маганов, Х. Възникване, табл. 1, 3.

¹⁶⁷ Соколоски, М. Турски документи V/II, с. 64 – 65.

¹⁶⁸ Васић, М. Мартолосо, с. 193 – 195; Бојаник, Д. Нови видувања, с. 21.

¹⁶⁹ Васић, М. Мартолосо, с. 193 – 195.

¹⁷⁰ Записки янычара, с. 109.

¹⁷¹ Васић, М. Мартолосо, с. 125; Бркић, Н. Населба, с. 188.

¹⁷² Цветкова, Б. Хайдутството, с. 180.

¹⁷³ Спространов, Е. Джеладин бей, с. 694.

¹⁷⁴ Списаревска, Й. Чипровското въстание, прил. 17, 23, 25. Вж. също описанието на оръжието и облеклото на изобразените българи сеймени, направено от Дерменджиев, Х. Въоръжението на българските хайдушки дружини и въстанически отряди през 80-те години на XVII в. // 300 години Чипровско въстание (Принос към историята на българите през XVII в.). София, 1988, с. 213 – 215.

пред насилия и над еднородното и еднOVERско население. Задължението им да преследват харामीите често се сблъсква с реалност, в която границите между мартолоската служба и хайдутството се размиват. Показателен е фактът, че от техните среди излизат някои от най-големите хайдуги и бунтовници през периода на османското господство.